

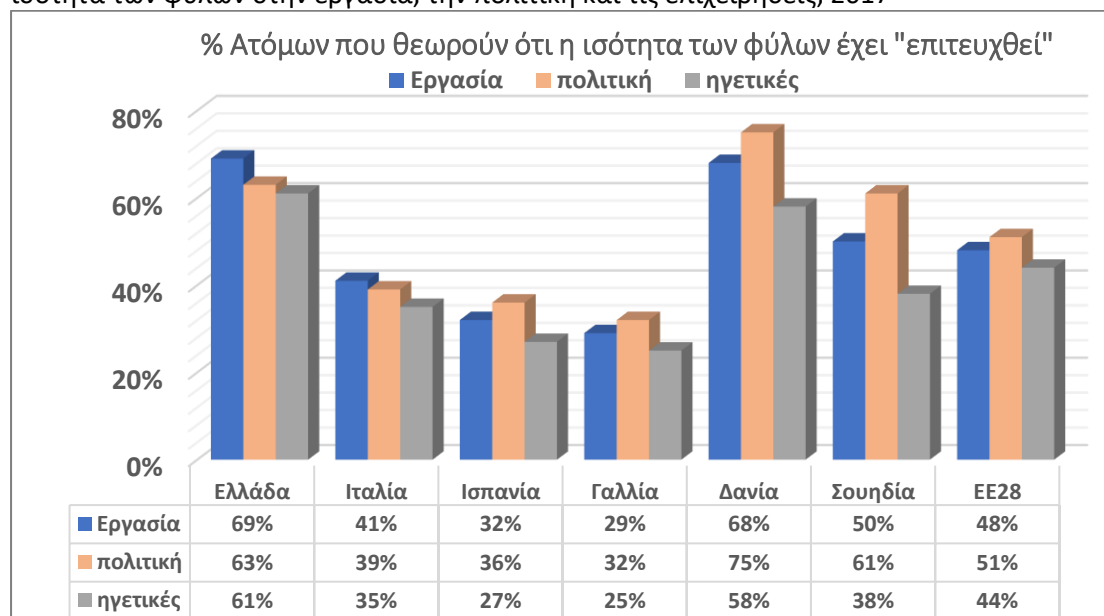
Σε Ριζάς Σ και Κωστής Κ. 2025, *Ιστορίες της Μεταπολίτευσης*, Παττάκης

Από την πατριαρχία στο μεταφεμινισμό, χωρίς ενδιάμεση στάση: Ισότητα, πολιτικές και αξίες στα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση

Αντιγόνη Λυμπεράκη, Φεβρουάριος 2023

Η ισότητα των φύλων συχνά θεωρείται το μεγάλο success story της Μεταπολίτευσης: η μεταρρύθμιση που εγγράφεται ως «επιτυχώς ολοκληρωμένη» στη συνείδηση των Ελληνίδων και των Ελλήνων. Και μάλιστα, σε όλα τα πεδία -στην εργασία, στην πολιτική εκπροσώπηση και στις ηγετικές θέσεις μεγάλων επιχειρήσεων και οργανισμών. Ξεκινώντας από μια θέση στην «ουρά» των Ευρωπαϊκών επιδόσεων στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, μέσα σε λίγες δεκαετίες η εικόνα άλλαξε -από Πατριαρχική Κοινωνία περάσαμε πανηγυρικά σε μια Μεταφεμινιστική πραγματικότητα. Η πεποίθηση της εμπέδωσης της ισότητας ξεπερνά τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου αλλά και τις προπορευόμενες Σκανδιναβικές ([Διάγραμμα 1](#)). Έχοντας «λύσει» το πρόβλημα της ισότητας των φύλων, έχουμε πλέον να ασχοληθούμε με άλλες εκκρεμότητες.

Διάγραμμα 1: Διεθνείς συγκρίσεις στο ποσοστό ατόμων που θεωρεί ότι έχει επιτευχθεί η ισότητα των φύλων στην εργασία, την πολιτική και τις επιχειρήσεις, 2017

Πηγή: Eurobarometer 2017.

Δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητήσει κάποιος τις ορμητικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή και την ορατή αλλαγή στις αξίες και στους ατομικούς στόχους. Σε αυτό συνέβαλαν και οι πολιτικές ενίσχυσης της ισότητας των φύλων επειδή ήταν σταθερά και διακομματικά στραμμένες προς την Ευρώπη (με τον δίδυμο στόχο για εκσυγχρονισμό και εξευρωπαϊσμό), εισήγαγαν σημαντικές θεσμικές, νομοθετικές, συνταγματικές και οργανωτικές αλλαγές (με βάση την τελευταία λέξη των «προπορευόμενων κοινωνιών» της Ευρώπης) και, επειδή κινητοποίησαν γενναία χρηματοδότηση από Ευρωπαϊκούς πόρους. Όλα αυτά συνδυαστικά τοποθέτησαν το στόχο της ισότητας των φύλων σε διάδρομο fast track!

Η συγκομιδή ισότητας της 50ετίας είναι πλούσια σε ορατή πρόοδο σε αρκετούς τομείς: στην οικονομία με τη σταδιακή κατάκτηση περισσότερης οικονομικής ανεξαρτησίας, στην αντιπροσώπευση γυναικών στο πολιτικό σύστημα (με πιο αργούς ρυθμούς είναι αλήθεια), στην εκπαίδευση, καθώς και στις δημογραφικές τάσεις (αριθμός και τύπος γάμων, συχνότητα διαζυγίων, αύξηση της ηλικίας στον πρώτο γάμο και μείωση αριθμού παιδιών).

Έχοντας ολοκληρώσει το άλμα – αυτό που στα Οικονομικά της Ανάπτυξης ονομάζεται leap-frogging και περιγράφει τη δυνατότητα όσων μπαίνουν πιο αργά στο παιχνίδι να «κόψουν δρόμο» και να φτάσουν πιο γρήγορα στο σκοπό τους- παρατηρούμε μια συστηματική απομάγευση της ισότητας στις αξίες και στις αντιλήψεις των ανθρώπων (γυναικών και ανδρών) που πρωταγωνιστούν σε αυτόν τον εντυπωσιακό αγώνα σκυταλοδρομίας. Πώς σκέφτονται τον εαυτό τους οι άνθρωποι στη μεταφεμινιστική Ελλάδα;

Στο στερέωμα των αντιλήψεων και των αξιών μας περιμένει μια έκπληξη. Την ίδια ώρα που επτά στους δέκα ανθρώπους στην Ελλάδα δηλώνουν ότι η ισότητα στην εργασία έχει κατακτηθεί, επτά στους δέκα αντιλαμβάνεται το βασικό ρόλο της γυναίκας στη φροντίδα του σπιτιού και της οικογένειας (και αντιστοίχως του άνδρα να φέρνει χρήματα στο σπίτι).¹ Καθώς οι γυναίκες μπαίνουν ορμητικά και με αξιώσεις στην απασχόληση, όλο και περισσότερες δείχνουν να υποστηρίζουν πως όταν οι δουλειές είναι λίγες, προτεραιότητα στις προσλήψεις πρέπει να έχουν οι άνδρες. Και ακόμα, πως η ικανοποίηση μιας νοικοκυράς είναι εφάμιλλη με την ικανοποίηση μιας εργαζόμενης. Η οπισθοδρόμηση στις αντιλήψεις δεν αφορά τα χρόνια της κρίσης: όπως θα φανεί στη συνέχεια, η ταχύτερη μεταστροφή σημειώθηκε μεταξύ 2000 και 2008 -δηλαδή στα «καλά χρόνια».

Πώς περάσαμε από τον συντηρητισμό της πατριαρχίας (προηγούμενη φάση) στην αμεριμνησία του μετα-φεμινισμού -και μάλιστα χωρίς να περάσουμε από το πιο ενδιαφέρον ενδιάμεσο στάδιο -αυτό του φεμινισμού; Πώς εξηγείται η αυταρέσκεια που κάνει τις Ελληνίδες και τους Έλληνες να δηλώνουν περισσότερο ικανοποιημένοι από όλους τους άλλους ευρωπαίους ως προς τις επιδόσεις τους στην ισότητα των φύλων, όταν βρισκόμαστε στην τελευταία θέση της κατάταξης ως προς την ισότητα;² Και ακόμα, πώς εξηγείται η αντίφαση ανάμεσα στις οικονομικές συμπεριφορές που κινούνται προς μεγαλύτερη ισότητα από τη μια πλευρά, και από την άλλη στις αξίες περί ρόλων που μετατοπίζονται στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση (δηλαδή στην έμμεση παραδοχή του εφεδρικού ρόλου των γυναικών στην οικονομία).

Μήπως οι αντιφάσεις αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι αλλαγές προχώρησαν πολύ γρήγορα;

Μήπως το πρόβλημα ήταν με τις πολιτικές; Μήπως άραγε οι επιδόσεις υστέρησαν επειδή οι αλλαγές πολιτικής επιβλήθηκαν «άνωθεν» (ήταν δηλαδή top down και όχι bottom up) και έγιναν αντιληπτές σαν προϊόν «κρατικού φεμινισμού»;

Μήπως η μεγάλη εικόνα των αλλαγών προς την ισότητα κρύβει πολλές ατομικές διαδρομές σχετικής ήττας στη διάρκεια του κύκλου ζωής των πρωταγωνιστών; Και μήπως οι πολλές ατομικές ήττες μέσα σε περιβάλλον πεποίθησης ότι η ισότητα έχει επιτευχθεί, τελικώς, δηλητηριάζουν τις αντιλήψεις;

Τελικά μήπως φταίει το χρονικό σημείο θέασης των αλλαγών που συντελούνται γύρω μας; Μήπως μας καταλαμβάνει ένα είδος αδημονίας για ταχύτερες αλλαγές; Μήπως είναι

¹ Ευρωπαϊκή Ένωση, *Special Eurobarometer 465 - Gender Equality 2017*. Βρυξέλλες 2018.

² European Institute for Gender Equality, *Gender Equality Index 2021*, Βελνιους 2022.

απατηλή η αίσθηση ότι τα πράγματα εξελίσσονται βασανιστικά αργά -ενώ είναι γνωστό ότι οι αλλαγές στις συμπεριφορές πάντα παίρνουν χρόνο για να εμπεδωθούν;³

Για να διαπραγματευθώ αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσω να παρακολουθήσω διαδοχικές γενιές γυναικών πριν και μετά τη μεταπολίτευση προκειμένου να εντοπίσω αλλαγές και συνέχειες. Θα εξετάσω στατιστικές σειρές που δείχνουν οικονομικές επιδόσεις και τις τάσεις στην πρόσληψη των πραγματικών οικονομικών αλλαγών μέσα από διαθέσιμες έρευνες γνώμης. Παράλληλα θα αναφερθώ στις σημαντικότερες πολιτικές που εφαρμόστηκαν προκειμένου να αξιολογηθεί το πραγματικό τους αποτύπωμα. Η κεντρική θέση που υποστηρίζω είναι ότι το αίτημα της ισότητας προσέλαβε μονοδιάστατη σημασία ως προστασία και όχι ως απελευθέρωση. Αυτό συνέβη επειδή η οικογένεια καταλαμβάνει πολύ μεγάλη σημασία τόσο στα οικονομικά, όσο και στα κοινωνικά πράγματα. Έτσι, παρερμηνεύοντας την ισότητα σε προστασία κάτω από τη σκιά της οικογένειας, συγκροτήθηκαν ταυτότητες και συμπεριφορές που διευθετούν κάποια πιεστικά προβλήματα χωρίς, όμως, να απελευθερώνουν τα άτομα.

Στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσω να εξηγήσω το **τρίγωνο των αντιφάσεων** της ισότητας στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης παρουσιάζοντας κατά σειράν: τη δυναμική επίδοση των γυναικών στην απασχόληση (οικονομία), τις πλούσιες (και οικονομικά γενναιόδωρες) πολιτικές και θεσμικές πρωτοβουλίες, αλλά παράλληλα την οπισθοδρόμηση στις αξίες και στις αντιλήψεις για το ρόλο των φύλων.

1. Οικονομικές επιδόσεις

Η ορμητική αύξηση στην απασχόληση των γυναικών συνδέεται στενά με την οικονομική μεγέθυνση αλλά δεν συμπίπτει απολύτως χρονικά. Σε πρώτη φάση αυξάνουν οι ρυθμοί της οικονομίας, παίρνει μπροστά η ανασυγκρότηση των τομέων και των επαγγελματιών και στη συνέχεια -με κάποια υστέρηση- αυξάνει δυναμικά η ζήτηση για εργασία γυναικών.⁴ Αυτό συνέβη και στην Ελλάδα, όπου στο τέλος της δεκαετίας της οικονομικής απογείωσης (δηλαδή, δεκαετία 1960) λιγότερες από μια στις τρεις γυναίκες εργάζονταν, και από αυτές πάνω από τις μισές εργάζονταν χωρίς αμοιβή σε οικογενειακές επιχειρήσεις και εκμεταλλεύσεις. Η εικόνα άλλαξε (**Διάγραμμα 2**) μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (κι ακόμα ταχύτερα από τα μέσα της δεκαετίας του '90), όταν απέκτησε δυναμική η είσοδος των γυναικών στην απασχόληση -κυρίως των παντρεμένων. Φαίνεται μάλιστα ότι σημαντική ώθηση στην έξοδο των γυναικών από το σπίτι με στόχο την αμειβόμενη εργασία έδωσε η απότομη έλευση μεταναστριών στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 κι έπειτα.⁵

Μετά το 2000 δε, το ποσοστό συμμετοχής γυναικών στην αγορά εργασίας βρισκόταν κοντά στο 50%, άλλοτε λίγο παρακάτω και άλλοτε λίγο παραπάνω, με ανοδική μακροχρόνια τάση. Η ταχύτερη αύξηση συντελέστηκε ανάμεσα στο 1993 και στο 2004, ενώ η συρρίκνωση της αρχαϊκής κατάστασης του μη-αμειβόμενου μέλους ήταν διαρκής και χωρίς πισωγυρίσματα.

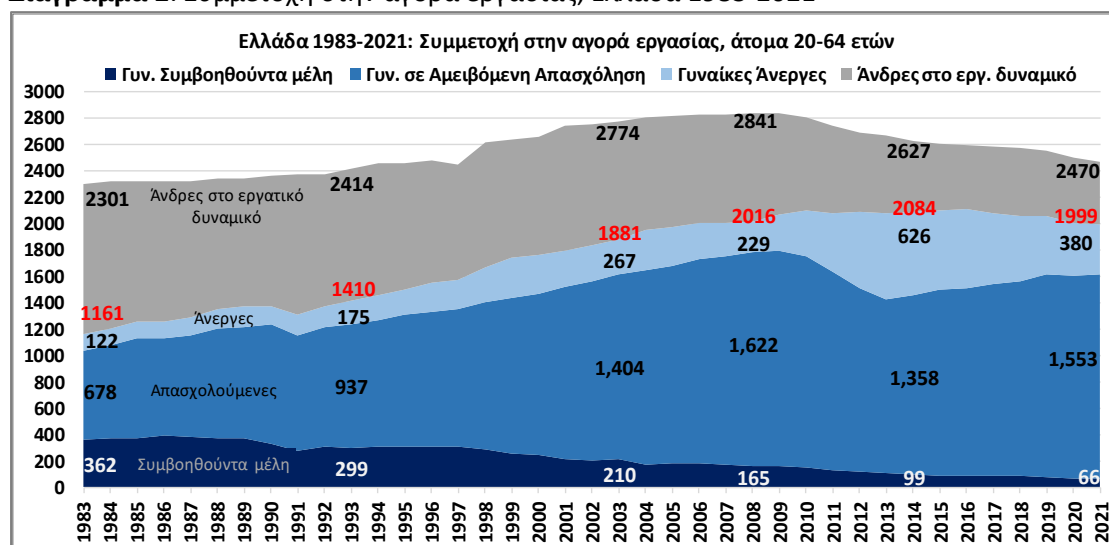
³ Ένα παράδειγμα απατηλής αδημονίας είναι η αργή διάχυση των πολιτικών γάμων. Στα πρώτα 20 χρόνια φαινόταν να εντελώς περιθωριακοί στις προτιμήσεις των ανθρώπων, αλλά στη συνέχεια απέκτησαν ολοένα μεγαλύτερο μερίδιο πλησιάζοντας το 50%. Βλέπε: Γ. Κοντογιάννης, *Η εξέλιξη των γάμων και της γαμηλιότητας στην Ελλάδα*, Δημογραφικά Νέα, 43, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 2022.

⁴ F. Blau, M. Ferber & A. Winkler, *The Economics of Women, Men, and Work*, Pearson, Νέα Υόρκη 2010.

⁵ A. Lyberaki, *Migrant women, care work, and women's employment in Greece. Feminist economics* 17/3 (2011) 103-31.

Κάθε επόμενη γενιά γυναικών που έμπαινε στην απασχόληση με περισσότερα εφόδια και σημείωνε υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής στην εργασία.⁶ Η κρίση ανέκοψε το ρυθμό, αλλά δεν ανέστρεψε την τάση.

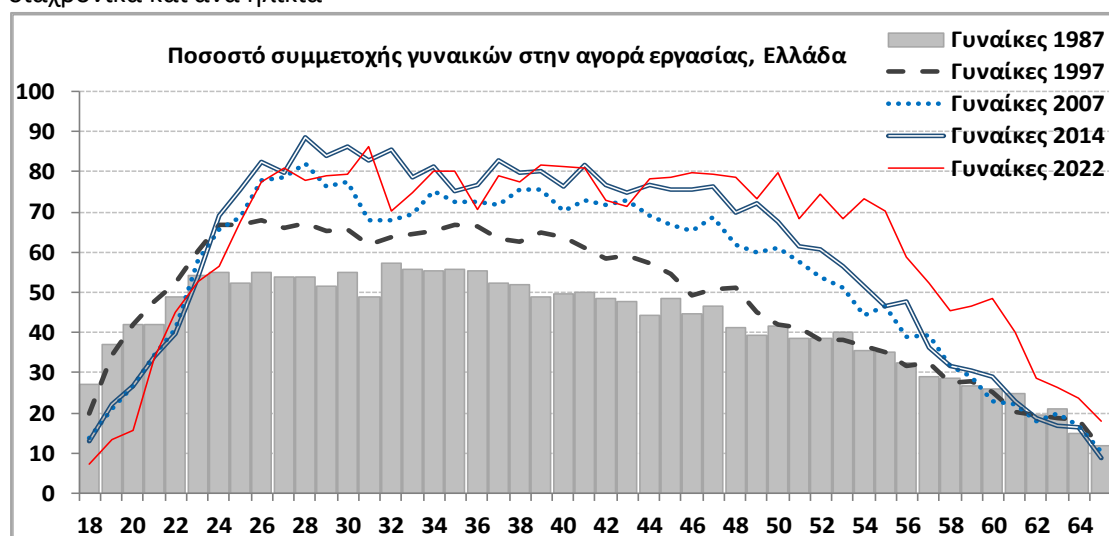
Διάγραμμα 2: Συμμετοχή στην αγορά εργασίας, Ελλάδα 1983-2021

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού.

Η απασχόληση των γυναικών αυξάνει διαχρονικά, με εξαίρεση τις ηλικίες 15-24 ετών, που μειώνουν τη συμμετοχή τους στην απασχόληση επειδή παρατείνουν την εκπαίδευση (**Διάγραμμα 3**). Η αύξηση της απασχόλησης είναι πιο εμφανής στις γυναίκες ηλικίας μεταξύ 25 και 49 ετών και είναι εντονότερη στην περίοδο 1992-2008. Σημαντική, επίσης, ήταν και η αύξηση της συμμετοχής στην απασχόληση των γυναικών από 50 ετών και πάνω (από το 1992 και έπειτα). Συνολικά, οι γυναίκες από 25 μέχρι 60 ετών αυξάνουν σταθερά τον οικονομικό τους ρόλο, ώστε το ποσοστό συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας να είναι υψηλότερο το 2014 σε σύγκριση με το προ κρίσης επίπεδο.

Διάγραμμα 3: Ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα διαχρονικά και ανά ηλικία

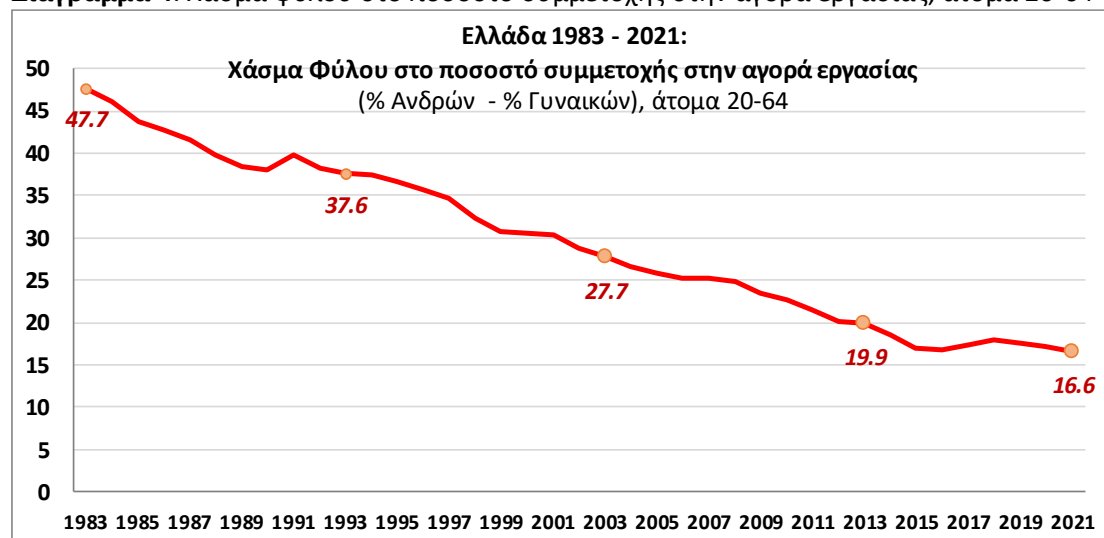

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού.

⁶ Α. Λυμπεράκη, *Γυναίκες στην Οικονομία*, Αθήνα 2017.

Η δυναμική είσοδος των γυναικών στην απασχόληση γεφυρώνει το χάσμα οικονομικής κινητοποίησης ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες. Η απόσταση (χάσμα φύλου) ήταν το 1983 47,7 ποσοστιαίες μονάδες και έφτασε στις 16,6 το 2021 (Διάγραμμα 4).

Διάγραμμα 4: Χάσμα φύλου στο ποσοστό συμμετοχής στην αγορά εργασίας, άτομα 20-64

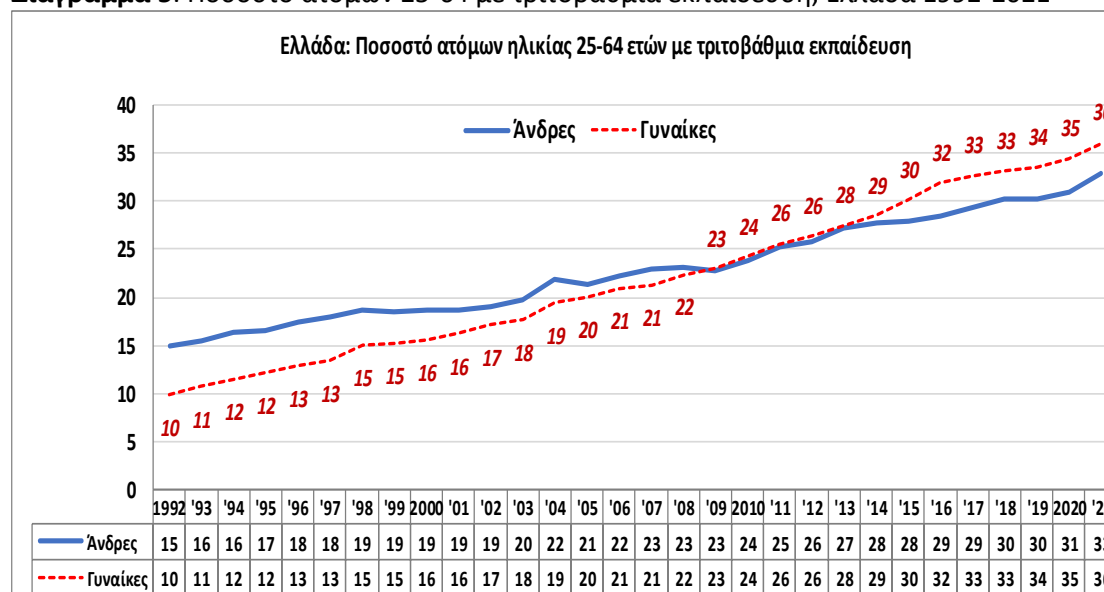

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού.

Όσο περισσότερες γυναίκες εργάζονται, τόσο ασκείται κάποια πίεση στην εξισορρόπηση των μισθών. Ο ρυθμός που κλείνει το χάσμα φύλου στις αποδοχές είναι πολύ λιγότερο εντυπωσιακός από τις τάσεις εξισορρόπησης της απασχόλησης. Το 2000 ήταν 15%, παρέμεινε σταθερό στο 2010 και παρουσίασε μείωση το 2019 στο 10,4% (επίδοση καλύτερη από το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης).

Στο [Διάγραμμα 5](#) βλέπουμε ότι κάθε επόμενη γενιά γυναικών έμπαινε στον κόσμο της εργασίας με περισσότερα εφόδια και μεγαλύτερες αξιώσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι το χάσμα φύλου στην απόκτηση πτυχίου Ανώτατης εκπαίδευσης όχι μόνο συρρικνώθηκε, αλλά αντιστράφηκε μετά το 2010.

Διάγραμμα 5: Ποσοστό ατόμων 25-64 με τριτοβάθμια εκπαίδευση, Ελλάδα 1992-2021

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού.

Η κρίση διέψευσε όσους και όσες περίμεναν τις γυναίκες να σηκώσουν το μεγαλύτερο βάρος απώλειας στην αγορά εργασίας. Συνέβη περίπου το αντίθετο. Οι άνδρες εργαζόμενοι σημείωσαν μεγαλύτερες (αναλογικά) απώλειες. Το χάσμα φύλου στο ποσοστό απασχόλησης μειώθηκε στην κρίση κατά 9 ποσοστιαίες μονάδες (επειδή το ποσοστό απασχόλησης των ανδρών μειώθηκε κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ των γυναικών μόνο κατά 6 μονάδες). Μεγαλύτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η οικονομική συμπεριφορά των γυναικών στη διάρκεια της κρίσης ήταν αντι-κυκλική: κινούμενες «κόντρα» στον οικονομικό κύκλο, περισσότερες γυναίκες μπήκαν στο εργατικό δυναμικό αν και η ανεργία αυξανόταν, την ίδια ώρα που οι άνδρες ακολουθούσαν την αντίθετη διαδρομή και έμπαιναν στην κατηγορία των αποθαρρημένων εργαζόμενων. Το φαινόμενο αυτό αποτυπώνεται έντονα στις οικονομικές ισορροπίες μέσα στα νοικοκυριά: η οικονομική συμβολή των γυναικών στον οικογενειακό προϋπολογισμό σημείωσε αισθητή αύξηση (για όλες τις κατηγορίες εκπαίδευσης και προσόντων).⁷

Όλα καλά λοιπόν; Χωρίς αμφιβολία η πορεία των γυναικών στην Ελλάδα προς την οικονομική ανεξαρτησία και την ισότητα ήταν γενναία, συστηματική και, εν πολλοίς, επιτυχημένη. Οπωσδήποτε σε σύγκριση με το παρελθόν (όχι τόσο σε σύγκριση με τα αποτελέσματα αντίστοιχων διαδρομών στην Ισπανία, την Ιταλία και -κυρίως- την Ιρλανδία).⁸ Είχε όμως και σημαντικό κόστος για τις πρωταγωνίστριες. Περισσότερη προσπάθεια συνδυασμού δραστηριοτήτων (οικογένεια και επάγγελμα), μικρότερη πιθανότητα διάκρισης και καριέρας (ανεξαρτήτως προσόντων) και, το σημαντικότερο ίσως, ατομική εμπειρία υποχώρησης από το στόχο της επαγγελματικής καταξίωσης στη διάρκεια της εργάσιμης ζωής τους.

Για τις γυναίκες που εργάζονται, το χάσμα αμοιβών είναι μικρό στην αρχή της καριέρας τους και στη συνέχεια αυξάνει συστηματικά. Τούτο συμβαίνει σε αντίθεση με τη γενική τάση του μέσου όρου του χάσματος φύλου, η οποία είναι πτωτική. Έχει μετρηθεί ότι ενώ στο ξεκίνημα της καριέρας τους, γυναίκες και άνδρες απολαμβάνουν περίπου τις ίδιες αποδοχές, όσο προχωρούν τα χρόνια τα χάσματα αποδοχών αυξάνονταν και στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα.⁹ Καθώς περνούν τα χρόνια, οι γυναίκες συνήθως εργάζονται λιγότερες ώρες, συμμετέχουν λιγότερο σε σεμινάρια εξειδίκευσης της δουλειάς τους και τελικά η καριέρα τους προχωράει με πιο αργούς ρυθμούς μέσα στο χρόνο. Ένα παράδειγμα, που βασίζεται σε πραγματικά στοιχεία επιδόσεων ρίχνει φως στις καριέρες μετ' εμποδίων ([Πίνακας 1](#)).

Ας σκεφτούμε το ξεκίνημα της επαγγελματικής ζωής στα 24 χρόνια για τη Μαρία και τον Κώστα (στον ιδιωτικό τομέα) και την Άννα και το Νίκο (στο δημόσιο). Στην αρχή μόνο ο Νίκος ξεκινάει με κάπως υψηλότερο μισθό -οι άλλοι περίπου στα ίδια. Αν μετρήσουμε την εξέλιξη των αμοιβών τους σε σύγκριση με τον Κώστα (στον ιδιωτικό τομέα), μέχρι να φτάσουν τα 30 τους χρόνια, ο Νίκος παίρνει 5,5% περισσότερα από τον Κώστα, και το ίδιο ικανοποιημένη είναι και η Άννα (4,4% περισσότερο). Για τη Μαρία (ιδιωτικός τομέας) η πτώση έχει ήδη αρχίσει -ο μισθός της είναι σχεδόν 20% χαμηλότερος από του Κώστα. Στα 45 τους χρόνια, η Μαρία και η Άννα έχουν παιδιά και η συγκριτική κατάσταση έχει ξεφύγει. Η Μαρία ταλαιπωρείται με χάσμα μισθού 42% και η Άννα (λίγο πιο τυχερή, λόγω δημοσίου) σχεδόν 15%. Οι ιστορίες αυτές και άλλες πολλές αποτυπώνονται στον [Πίνακα 1](#) που ακολουθεί.

⁷ Α. Λυμπεράκη, *Γυναίκες στην Οικονομία*.

⁸ Α. Λυμπεράκη, *Γυναίκες στην Οικονομία*.

⁹ I. Cholezas & P. Tsakoglou, *Gender Earnings Differentials in the Greek Labour Market*, Athens University of Economics and Business, Αθήνα 2006.

Πίνακας 1: Σχετικές αμοιβές ανδρών και γυναικών από 24 ετών και πάνω, ανά οικογενειακή κατάσταση και τομέα απασχόλησης (άνδρες στον ιδιωτικό τομέα =100).

Σωρευτικό χάσμα αποδοχών γυναικών, από την ηλικία των 24 ετών, σε σχέση με τους άνδρες στον ιδιωτικ'ό τομέα (Κώστας)			
Ελλάδα, Άτομα 24-45 ετών:	έως 30 ετών	έως 35 ετών	έως 45 ετών
Άνδρες, Δημόσιο (Νίκος)	105,5%	109,2%	110,0%
Γυναίκες, Ιδιωτικό (Μαρία)	81,1%	76,7%	69,2%
Γυναίκες, Δημόσιο (Άννα)	104,2%	95,8%	88,1%
Γυναίκες χωρίς παιδιά, Ιδιωτικό	86,0%	83,7%	76,5%
Γυναίκες χωρίς παιδιά, Δημόσιο	105,5%	99,2%	92,8%
Μητέρες, Ιδιωτικό (Μαρία)	54,3%	57,4%	58,6%
Μητέρες, Δημόσιο (Άννα)	101,2%	91,8%	85,3%

Πηγή: EU-SILC 2008.

Οι γυναίκες λοιπόν προσπάθησαν να παίξουν με τους κανόνες της ισότητας στην αγορά εργασίας. Βγήκαν από το σπίτι, σπούδασαν και αναζήτησαν δουλειές. Νόμιζαν κάποια στιγμή πως τα κατάφεραν. Η καλή αρχή θα έφερνε, φαντάζονταν, καλή συνέχεια. Και κάθε χρόνος που περνούσε τους θύμιζε ότι υπήρχαν (αόρατα) εμπόδια στην ατομική τους διαδρομή. Για την καθεμιά ξεχωριστά τα εμπόδια βρισκόντουσαν κυρίως στο χώρο εκτός δουλειάς: στο σπίτι και στη (συχνά άρρητη) υποχρέωση να φροντίζουν όσους έχουν ανάγκη (είτε επειδή είναι πολύ μικροί, ή πολύ μεγάλοι ή έχουν πρόβλημα υγείας).¹⁰

Για να εξηγήσουμε, λοιπόν, τι συμβαίνει και τι δεν συμβαίνει στην αγορά εργασίας, πρέπει να Εξετάσουμε αυτό που συμβαίνει μέσα στο σπίτι: τον τρόπο με τον οποίο διαμοιράζεται η οικιακή εργασία ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες στο πλαίσιο του νοικοκυριού. Όπως δείχνουν τα τελευταία στοιχεία¹¹ για τις δραστηριότητες μέσα στο νοικοκυριό, στα ζευγάρια χωρίς παιδιά στην Ελλάδα, 76% των γυναικών ασκεί οικιακά καθήκοντα, έναντι μόλις 7% των ανδρών (στην ΕΕ τα ποσοστά είναι 81% και 30% αντίστοιχα). Στα ζευγάρια με παιδιά, 76% των γυναικών ασχολείται καθημερινά με τα οικιακά και 8% των ανδρών (με τρομερή αυτοαναφερόμενη αύξηση 1%). Αντίστοιχα στην ΕΕ τα ποσοστά είναι 91% και 30%. Όσο για την φροντίδα, στις οικογένειες με παιδιά, 86% των γυναικών και 46% των ανδρών ασχολούνται σε καθημερινή βάση. Στην ΕΕ το ποσοστό των γυναικών είναι το ίδιο με την Ελλάδα (85%) αλλά των ανδρών κατά πολύ υψηλότερο (67%). Βλέπουμε, δηλαδή, ουσιαστικό χάσμα ρόλων και υποχρεώσεων στην Ελλάδα σε σύγκριση με την Ευρώπη, όπου η κατάσταση ακόμα απέχει πολύ από την ισότητα.

Το βέβαιο είναι ότι παρατηρείται μια πολύ κοπιαστική αναζήτηση της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών από τη Μεταπολίτευση και έπειτα, τόσο κοπιαστική που δημιουργεί εξουθένωση στις πρωταγωνίστριες. Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί δεν απέδωσαν περισσότερο οι πολιτικές ενίσχυσης της ισότητας των φύλων;

2. Η πλούσια δεξαμενή των πολιτικών και θεσμικών «στηριγμάτων»

Οι θεσμικές και νομικές κατακτήσεις της Μεταπολίτευσης στη σφαίρα των παρεμβάσεων για την ενίσχυση της ισότητας των φύλων είναι πολλές, αγκαλιάζουν διαφορετικές πτυχές της ζωής των γυναικών (και των ανδρών) και θεωρούνται σημαντικές με διακομματική

¹⁰ Η ανάλυση καριέρας δεν αφορά μόνο τις γυναίκες με παιδιά. Καριέρες χαμηλότερων πτήσεων χαρακτηρίζουν όλες τις γυναίκες (Πίνακας 1), ακόμα και εκείνες χωρίς παιδιά, τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα (αν και με ελαφρώς μικρότερη μισθολογική τιμωρία φύλου στο δημόσιο).

¹¹ European Institute for Gender Equality, *Gender Equality Index 2021*.

υπογραφή. Η Στρατηγάκη (2021)¹² διακρίνει 3 περιόδους των πολιτικών για την ισότητα από τη μεταπολίτευση κι έπειτα. Η πρώτη φάση (1975-1993) είναι η περίοδος ανάπτυξης των πολιτικών ισότητας (Συνταγματική αναθεώρηση 1975, νόμοι δεκαετίας 1980 -δηλαδή οικογενειακό δίκαιο, ποινικοποίηση βιασμού και νομιμοποίηση αμβλώσεων, καθώς και θεμελίωση θεσμικών μηχανισμών). Η δεύτερη (1993-2004) είναι η περίοδος εδραίωσης των πολιτικών ισότητας των φύλων (με έμφαση στις ποσοστώσεις, στην προστασία της απασχόλησης και το ξεκίνημα του gender mainstreaming -δηλαδή την συνειδητή αναζήτηση ξεχωριστών επιπτώσεων κάθε πολιτικής σε γυναίκες και σε άνδρες, ώστε να μην αποσιωπάται η εμπειρία των γυναικών). Τέλος, η τρίτη φάση (2014-2019) σηματοδοτεί τη διεύρυνση των πολιτικών ισότητας των φύλων (με μεσοπρόθεσμα προγράμματα, ενίσχυση του mainstreaming και νόμο κατά της ενδο-οικογενειακής βίας). Με οποιοδήποτε κριτήριο και αν αναλυθεί, η ποσότητα των νομικών και θεσμικών παρεμβάσεων υπέρ της ισότητας ήταν μεγάλη, συνεχής και (εν πολλοίς) συναινετική. Γιατί όμως δεν απέδωσε περισσότερα;

Μια εξήγηση που έχει διατυπωθεί είναι ότι η ισότητα επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί «από τα πάνω» με όχημα τον «κρατικό φεμινισμό»¹³ ενώ υπήρχε αντίσταση από την κοινωνική οπισθοδρόμηση και, τελικώς, αδυναμία εφαρμογής.¹⁴ Αυτές οι εξηγήσεις υιοθετούν την άποψη ότι η νομοθεσία ήταν πιο προοδευτική («φωτισμένη» με τα Ευρωπαϊκά φώτα) και η κοινωνία σκοτεινά ανδροκρατική -προσκολλημένη σε παρωχημένες αντιλήψεις περί φύλων που, με τη σειρά τους, αποτελούν σύμπτωμα εξαρτημένης ανάπτυξης. Όμως, η Ελλάδα δεν είναι η μόνη χώρα που ξεκίνησε την Ευρωπαϊκή της πορεία με **παραδοσιακά** πατριαρχικά βαρίδια. Άλλες χώρες (η Ισπανία, η Ιταλία και η Ιρλανδία) άνοιξαν το βηματισμό τους προς την ισότητα από χειρότερο σημείο εκκίνησης (και μερικές αργότερα από την Ελλάδα). Κατάφεραν ωστόσο να κλείσουν το χάσμα φύλου ταχύτερα και αποτελεσματικότερα. Άρα το σημείο εκκίνησης δεν είναι τόσο απαγορευτικό.

Υπάρχει και μια (μειοψηφική) εντελώς διαφορετική ανάγνωση που βασίζεται στον κεντρικό ρόλο της οικογένειας,¹⁵ και στην διαχρονική επιδίωξη του νομοθέτη να μην διαταράξει αυτόν το ρόλο.¹⁶ Η οικογένεια αποτελεί τη βάση της οικονομικής δραστηριότητας (οικογενειακές επιχειρήσεις στον αστικό και αγροτικό τομέα), τη βάση της κοινωνικής πρόνοιας (παροχή φροντίδας) και τη βασική αναφορά στους δεσμούς αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης. Εξετάζοντας το ιδεολογικό περιεχόμενο των νομικών μεταρρυθμίσεων υπέρ της ισότητας η Tsoukala υποστηρίζει ότι η διατήρηση της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας αποτελούσε κοινό πεδίο πάνω στο οποίο συμφωνούσαν τόσο οι επικριτές όσο και οι υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων.¹⁷ Επίσης, κυβερνήσεις, αντιπολιτεύσεις και συνδικάτα περιόριζαν τις προσπάθειες για ισότητα στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, ενώ καθόλου δεν τους ενοχλούσε το γεγονός ότι τη φροντίδα των αδυνάτων και της οικογένειας ευρύτερα την ασκούσαν υποχρεωτικά οι γυναίκες (με την ελληνική οικογένεια στα θεμέλια του κοινωνικού κράτους).¹⁸ Η ακλόνητη προκατάληψη υπέρ της οικογένειας άλλωστε χρωμάτισε ακόμα και το πιο γενναιόδωρο τμήμα των πολιτικών ισότητας – αυτό που απευθυνόταν στις γυναίκες

¹² Μ. Στρατηγάκη. *Πολιτικές Ισότητας των Φύλων: ΟΗΕ, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα*, Αθήνα 2022.

¹³ E. Stamiris, The women's movement in Greece. *New Left Review* 158 July–August (1986) 98-114.

¹⁴ A. Pollis, Gender and Social Change in Greece: the role of women, στο: T.C. Kariotis (επιμ.) *The Greek Socialist Experiment: Papandreou's Greece 1981-1989*, Νέα Υόρκη 1992.

¹⁵ P. Tsoukala, Household Regulation and European Integration: The Family Portrai of a Crisis. *The American Journal of Comparative Law* 63.3 (2015) 747-800.

¹⁶ A. Lyberaki, The record of gender policies in Greece 1980-2010: legal form and economic substance, *GreeSE Paper No 36*, Λονδίνο 2010.

¹⁷ P. Tsoukala, Household Regulation and European Integration.

¹⁸ A. Lyberaki & P. Tinios, The informal welfare state and the family: Invisible actors in the Greek drama. *Political Studies Review*, 12/2 (2014) 193-208.

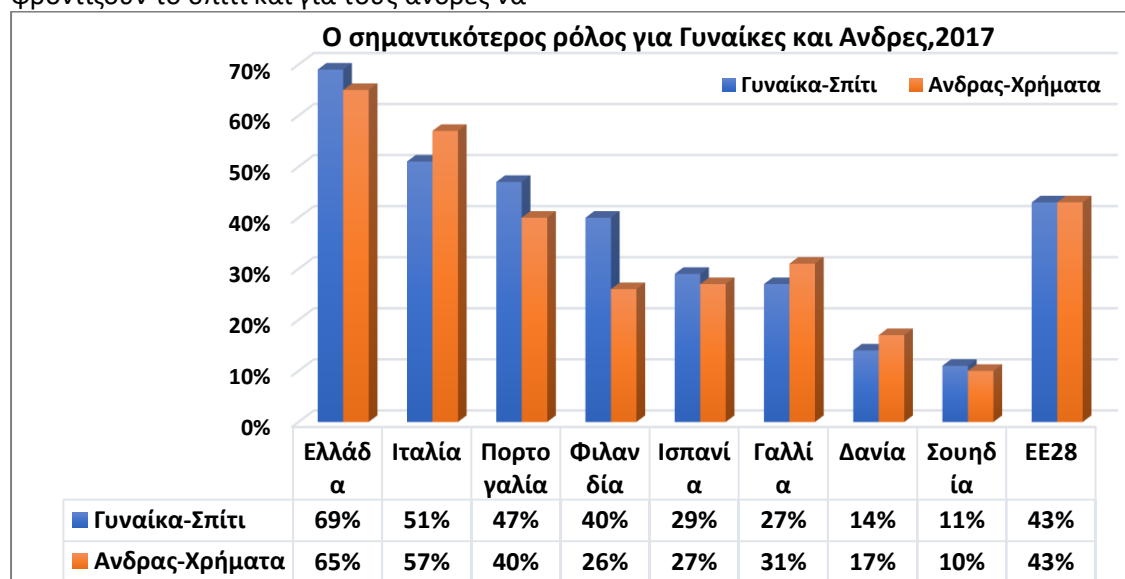
δημοσίους υπαλλήλους: η ενίσχυση της ισότητας ήταν ταυτόσημη με την προστασία της οικογένειας από μια αδιάφορη μάνα -πιο γενναιόδωρες άδειες μητρότητας και φροντίδας, κατανόηση απροθυμίας συνεχούς επανειδίκευσης, μετ' επαίνων αποχαιρετισμός σε σύνταξη -πολύ νωρίτερα από τους άνδρες, για τη φροντίδα μεγάλων και μικρών. Ο νομοθέτης δεν επιδιώκει την ισότητα. Επιδιώκει την προστασία των γυναικών από τη ζούγκλα της οικονομικής ανεξαρτησίας. Ο νομοθέτης θέλει μεν να μοιάζουμε με την Ευρώπη, αλλά θέλει και να διατηρήσει την παράδοση της ελληνικής οικογένειας. Γι' αυτό και δεν απέδωσαν περισσότερο οι πολιτικές ισότητας. Δεν ήταν πολιτικές που ενίσχυαν την ανεξαρτησία/απελευθέρωση, αλλά ρυθμίσεις που προσπαθούσαν να κάνουν λίγο πιο εύκολη την άσκηση του παραδοσιακού ρόλου για τις γυναίκες.

3. Όπισθεν ολοταχώς στις αξίες και στις αντιλήψεις για το ρόλο των φύλων.

Την ίδια στιγμή που γυναίκες και άνδρες στην Ελλάδα δηλώνουν ότι η ισότητα έχει πλέον επιτευχθεί στην εργασία (69%), στην πολιτική (63%) και στις ηγετικές θέσεις επιχειρήσεων και οργανισμών (61%), η άποψή τους για το τί (πρέπει να) έχει σημασία στη ζωή λέει μια διαφορετική (και λιγότερο φεμινιστική) ιστορία. Ο σημαντικότερος ρόλος για μια γυναίκα είναι να φροντίζει το σπίτι και την οικογένειά της, ο σημαντικότερος ρόλος για έναν άνδρα είναι να βγάζει χρήματα (Διάγραμμα 6).

Φαίνεται, δηλαδή, πως οι πανηγυρισμοί για την ολοκλήρωση της ισότητας των φύλων συνοδεύονται από μια συντηρητική στροφή στις αξίες και τις αντιλήψεις. Παρακολουθούμε τις απαντήσεις σε δύο σημαντικά ερωτήματα για τα οποία έχουμε στοιχεία σε τρεις χρονικές στιγμές: 1999, 2008, 2017. Τα ερωτήματα είναι: 1. "Όταν οι δουλειές είναι λίγες, προτεραιότητα στις προσλήψεις πρέπει να έχουν οι άνδρες" (ποσοστό που συμφωνεί). 2. "Το να είναι μια γυναίκα νοικοκυρά είναι το ίδιο ικανοποιητικό όσο το να εργάζεται" (ποσοστό που συμφωνεί). Υπάρχει και ένα τρίτο ερώτημα, για το οποίο οι απαντήσεις σταματούν πριν από την κρίση. Έχει σημασία, επειδή δείχνει τη συντηρητικοποίηση που συντελείται στα «καλά χρόνια»: «Οι γυναίκες θα πρέπει να είναι προετοιμασμένες να διακόψουν την εργασία τους για χάρη της οικογένειας».

Διάγραμμα 6: Ποσοστό ατόμων που θεωρεί σημαντικότερο ρόλο για τις γυναίκες να φροντίζουν το σπίτι και για τους άνδρες να

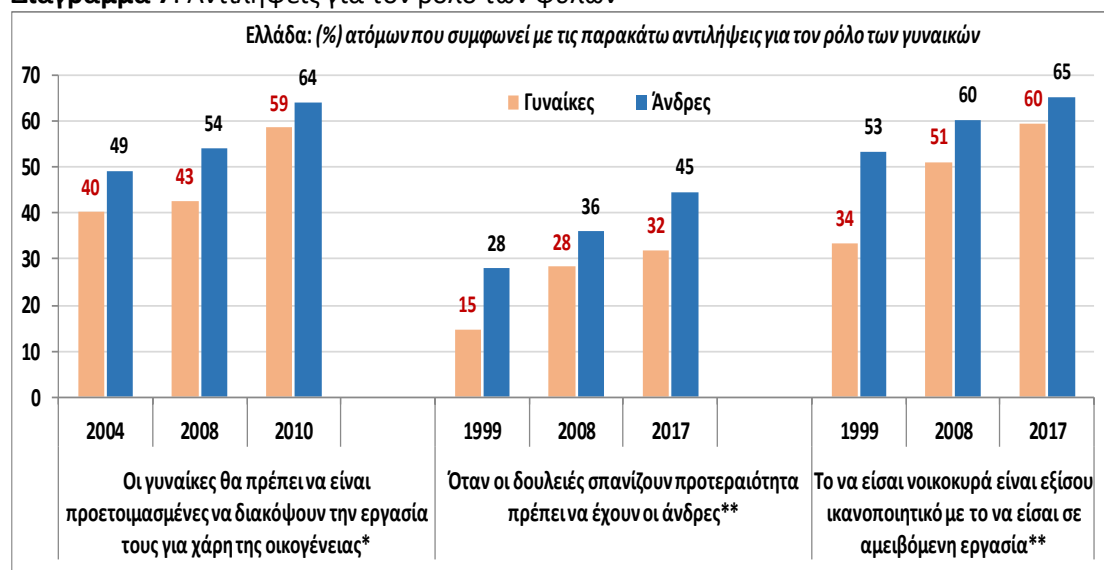
Πηγή: Eurobarometer 2017.

Η ανάλυση που ακολουθεί επικεντρώνεται στις δύο πρώτες ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αυτές επαναλαμβάνονται, άρα μας επιτρέπουν να βγάλουμε συμπεράσματα για την κατεύθυνση των αλλαγών. Είναι απαραίτητη, όμως, κάποια επιφυλακτικότητα διότι είναι πιθανόν να αλλάξει το σχέδιο δειγματοληψίας από κύμα σε κύμα. Για παράδειγμα, ενδέχεται να έχει γίνει περισσότερο αντιπροσωπευτικό του εθνικού συνόλου, περιορίζοντας έτσι το ειδικό βάρος της Αττικής.

Αξίζει, ωστόσο, να επιχειρηθεί η παρακολούθηση των τάσεων διαχρονικά. Στην πρώτη χρονιά για την οποία υπάρχουν στοιχεία, το 1999 (δηλαδή στην εποχή των μεγάλων ελπίδων για ισότητα) οι απαντήσεις στην Ελλάδα δείχνουν να είναι ευθυγραμμισμένες με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Η πεποίθηση στην αξία της εργασίας των γυναικών δείχνει ισχυρότερη στην Ελλάδα σε σύγκριση με τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ισπανία και την Ιταλία -βρίσκεται πιο κοντά στην Ολλανδία. Το 2008, όλες οι άλλες χώρες ενισχύουν τα ποσοστά υπέρ της ισότητας με εξαίρεση την Ελλάδα. Το 2017 η Ελλάδα εμφανίζει τη μεγαλύτερη οπισθοχώρηση (European Values Survey, διάφορα έτη, βλέπε [Παράρτημα Α](#)). Το γράφημα που ακολουθεί συνοψίζει τις τάσεις των απαντήσεων στις τρεις χρονιές στην Ελλάδα ([Διάγραμμα 7](#)). Από τις απαντήσεις διαχρονικά φαίνεται ότι ενισχύονται οι αξίες που συνδέουν όλο και περισσότερο τις γυναίκες με την οικογένεια και τους άνδρες με την οικονομική δραστηριότητα. Η διαχρονική τάση που αποτυπώνει το [Διάγραμμα 7](#) είναι τόσο εύγλωττη και ισχυρή που υπερκαλύπτει τυχόν στατιστικούς ενδοιασμούς.

Τα συνολικά στοιχεία της Ελλάδας δείχνουν μια συντηρητική στροφή στις απόψεις περί ρόλων και τάση εγκατάλειψης της αξίας της ισότητας και της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών. Μήπως, όμως, πρόκειται για μια ευρύτερη Ευρωπαϊκή τάση μετατόπισης προς συντηρητικότερες θέσεις; Τα διαθέσιμα δεδομένα από την ίδια έρευνα (EVS) δεν δείχνουν συντηρητική στροφή σε άλλες χώρες. Ως προς την απασχόληση των γυναικών (προτίμηση ανδρών στις προσλήψεις σε δύσκολες εποχές) σε κάποιες χώρες υπάρχει στασιμότητα, αλλά σε πολύ χαμηλό επίπεδο συμφωνίας κάτω του 5% (Σουηδία, Δανία), αλλού η κίνηση είναι προς περισσότερη αξία στην εργασία των γυναικών διαχρονικά (Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία), αλλά πουθενά δεν φαίνεται μονοτονική υποχώρηση των αξιών της ισότητας. Ως προς το αν μια νοικοκυρά νιώθει εξ ίσου ικανοποιημένη με μια γυναίκα που εργάζεται, η εικόνα σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες δεν μεταβάλλεται, αλλά (με εξαίρεση τη Γερμανία) όσες μετατοπίσεις σημειώνονται είναι προς προοδευτική κατεύθυνση.

Διάγραμμα 7: Αντιλήψεις για τον ρόλο των φύλων

Πηγές: *European Social Survey, ** European Values Survey, διάφορα έτη.

Η Ελλάδα, λοιπόν, είναι η μόνη κοινωνία στην Ευρωπαϊκή Ένωση που δείχνει διαχρονικά αυξανόμενη προτίμηση για περισσότερο παραδοσιακές αξίες τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στην οικογένεια. Πώς όμως εξειδικεύεται αυτή η τάση; Γυναίκες και άνδρες γυρίζουν την πλάτη τους στο φεμινισμό επειδή κάθε επόμενη γενιά είναι περισσότερο συντηρητική από την προηγούμενη; Ή μήπως οφείλεται στο γεγονός ότι συντελούνται μετατοπίσεις στις αντιλήψεις και αξίες των ίδιων ανθρώπων καθώς μεγαλώνουν, περνούν σε διαφορετικό στάδιο της ζωής τους και έρχονται αντιμέτωποι με νέες αντιξοότητες;

Υπάρχουν σε γενικές γραμμές δύο εστίες αλλαγής. Η πρώτη αναφέρεται στα νέα και διαφορετικά άτομα που μπαίνουν στην κοινωνική και οικονομική ζωή: μπορεί οι απόψεις τους να είναι διαφορετικές. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μετατοπίσεις αντιλήψεων που σχετίζονται με τη γενιά: κάθε γενιά διαμορφώνει τις απόψεις της με βάση τις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες της διαδρομής στα στάδια της ζωής. Για παράδειγμα, οι γιαγιάδες της Πίνδου μάλλον θα διαφέρουν από τις γιαγιάδες του Πολυτεχνείου.

Η δεύτερη εστία αλλαγών αναφέρεται στις επιπτώσεις της ηλικίας, καθώς τα άτομα της ίδιας γενιάς αντιμετωπίζουν νέες προκλήσεις σε διαφορετικά στάδια της ζωής τους (είσοδος στην εργασία, δημιουργία οικογένειας κλπ).

Η διάκριση γενιάς και ηλικίας είναι κρίσιμη για να καταλάβουμε τις κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες που βρίσκονται σε εξέλιξη¹⁹ και είναι ακόμα σημαντικότερη από την άποψη του φύλου. Το ζητούμενο εδώ είναι αν μπορούμε να διακρίνουμε κάποια ουσιώδη διαφορά της γενιάς της Μεταπολίτευσης σε σχέση με προηγούμενες γενιές ανδρών και γυναικών. Ιδανικά προκειμένου αποσυνδεθεί η γενιά από την ηλικία θα χρειαζόμαστε στοιχεία πάνελ, δηλαδή στοιχεία των *ίδιων* ανθρώπων που απαντούν στις ίδιες ερωτήσεις σε διαφορετική χρονική στιγμή. Ελλείψει αυτού του τύπου στοιχείων, μπορούμε να **χρησιμοποιήσουμε σειρά διαστρωματικών ερευνών ώστε να δημιουργήσουμε ένα ψευδο-πάνελ**, διακρίνοντας τα άτομα τόσο με βάση τη χρονολογία γέννησης όσο και την ηλικία τους. Η κατασκευή του ψευδο-πάνελ απαιτεί να είναι συγκρίσιμα τα Σχέδια Δειγματοληψίας μεταξύ ετών (δηλαδή μεταξύ διαδοχικών κυμάτων της έρευνας) -πράγμα για το οποίο υπάρχουν επιφυλάξεις.²⁰

Αυτό επιχειρεί ο **Πίνακας 2** που ακολουθεί, παρουσιάζοντας το δείγμα των απαντήσεων στις τρεις χρονιές δειγματοληψίας ανάλογα με τη δεκαετία που γεννήθηκαν οι άνθρωποι που απαντούν. Αρχίζοντας στη δεκαετία του 1990 από εκείνες/ους που γεννήθηκαν πριν από το 1950 (γενιές πριν από τη Μεταπολίτευση) και στη συνέχεια ανά δεκαετία γέννησης. Με αυτό τον τρόπο, κάθε σειρά του **Πίνακα 2** παρακολουθεί την εξέλιξη ανθρώπων που γεννήθηκαν σε κάποια συγκεκριμένη χρονολογία. Για παράδειγμα, στο δεύτερο πάνελ του **Πίνακα 2**, γυναίκες που γεννήθηκαν στη δεκαετία του 1950, όταν ρωτήθηκαν το 1999 (σε ηλικία περί τα 40) συμφωνούσαν μόνον κατά 17% ότι «οι άνδρες έπρεπε να έχουν προτεραιότητα στις προσλήψεις, όταν οι δουλειές είναι λίγες». Όταν πλέον άτομα της ίδιας γενιάς ήταν περί την ηλικία των 50 ετών (το 2008) τότε το ποσοστό συμφωνίας έφτασε στο 30%. Το 2017, σε ηλικία περί τα 60 χρόνια, συμφωνούσε το 42%.

Αντιθέτως, αν αναζητήσουμε το πώς σκέφτονται τα άτομα ίδιας ηλικίας (ανεξαρτήτως του πότε γεννήθηκαν) ακολουθούμε τα ποσοστά που αναπαριστά η διαγώνιος (προς τα πάνω και δεξιά). Έτσι, για παράδειγμα, οι εικοσάχρονοι στη δεκαετία του 1990 ήταν πιο προοδευτικές από τις εικοσάχρονες που μπήκαν στο δείγμα στη δεκαετία του 2000 -ενώ εκείνες που ήταν εικοσάχρονες το 2017 δεν έχουν διαφορές από τις αμέσως προηγούμενες.

¹⁹ B. Duffy, *Generations: Does When You Are Born Shape Who You Are?* Λονδίνο 2021.

²⁰ Το μεταγενέστερο δείγμα της έρευνας, για παράδειγμα, τείνει να είναι λιγότερο 'Αθηνοκεντρικό'.

Πίνακας 2: Αντιλήψεις για τον ρόλο των φύλων, Ελλάδα 1999, 2008 & 2017 ανά φύλο & γενεά

Το να είναι μια γυναίκα νοικοκυρά είναι εξίσου ικανοποιητικό με το να εργάζεται						
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ			ΑΝΔΡΕΣ		
Έτος έρευνας Δεκ. γέννησης	1999	2008	2017	1999	2008	2017
1990	..	..	47.2	..	..	64.5
1980	..	41.7	62.7	..	55.3	58.4
1970	22.4	44.9	57.7	45.6	54.9	64.6
1960	31.7	46	57.6	49.4	54.4	63.7
1950	44.1	60.5	62.2	63	67.1	73.8
Νωρίτερα	55.2	58.6	72.7	68.1	69.5	72.7
ΣΥΝΟΛΟ	33.6	51	60.8	53.8	60.7	66.5
«Όταν οι δουλειές είναι λίγες, οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στις προσλήψεις»						
	ΓΥΝΑΙΚΕΣ			ΑΝΔΡΕΣ		
Έτος έρευνας Δεκ. γέννησης	1999	2008	2017	1999	2008	2017
1990	..	..	14.8	..	..	13.4
1980	..	15.8	24.0	..	20.0	50.6
1970	7.5	18.1	24.2	20.2	33.3	37.5
1960	12.4	20.2	33.4	30.4	29.9	50.5
1950	17.2	29.8	42.2	31.6	41.8	50.7
Νωρίτερα	30.6	45.8	48.6	39.6	48	58.8
ΣΥΝΟΛΟ	13.3	28.1	31.8	28.3	35.6	44.5

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων European Values Survey, διάφορα έτη.

Αυτή η εξέταση αντιλήψεων ανθρώπων ίδιας ηλικίας (αλλά διαφορετικής γενιάς) διαψεύδει την υπόθεση που υποστηρίζει ότι κάθε επόμενη γενιά εκδηλώνει λιγότερο συντηρητικές απόψεις. Η ηλικία διαχρονικά φαίνεται να είναι επιπρόσθετος παράγοντας συντηρητικοποίησης, τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες. Η συνολική τάση (γραμμή **ΣΥΝΟΛΟ**) δείχνει ολοένα και μεγαλύτερη εγκατάλειψη της αξίας της ισότητας, ενώ η διαδικασία μετατόπισης προς συντηρητικότερες θέσεις στο εσωτερικό της κάθε γενιάς επιταχύνεται. Τούτο ισχύει ακόμα περισσότερο για τη δεύτερη ερώτηση (το να είναι μια γυναίκα νοικοκυρά δημιουργεί την ίδια ικανοποίηση με το αν εργάζεται).

Αν κοιτάξουμε τη «φωτογραφία» μιας ετήσιας έρευνας βρίσκουμε να ισχύει η διαπίστωση ότι τα νεότερα άτομα τείνουν να έχουν προοδευτικότερες απόψεις. Όμως, οι μεταβολές στις απόψεις καθώς κάθε επόμενη γενιά ωριμάζει γίνονται πιο έντονες και μάλιστα με τρόπο όλο και περισσότερο απότομο. Δηλαδή, οι νεότερες γενιές αρχικά δείχνουν περισσότερο προοδευτικές, αλλά εγκαταλείπουν τις ιδέες της ισότητας με μεγαλύτερη προθυμία (σύγκριση γραμμής). Ίσως να ξεκινούν με μεγαλύτερες προσδοκίες, οι οποίες όμως διαψεύδονται πιο γρήγορα. Δηλαδή ίσως η απόσταση ανάμεσα στις προσδοκίες και στις εμπειρίες να διευρύνεται με τα χρόνια.

Ο μηχανισμός διαμόρφωσης προσδοκιών και διάψευσης είναι αναμενόμενο να ποικίλλει ανάλογα με παράγοντες όπως το φύλο, το επίπεδο εκπαίδευσης, η εμπειρία εργασίας, η οικονομική κατάσταση και οι απόψεις για τη ζωή. Ελλοχεύει ο κίνδυνος, κάποιες αλλαγές που οφείλονται, για παράδειγμα, στην επέκταση της ανώτατης εκπαίδευσης να ταυτίζονται με επιπτώσεις της ηλικίας ή της γενιάς. Επίσης, μπορεί οι μεταβολές να οφείλονται στην αλλαγή σύνθεσης του δείγματος (ως αποτέλεσμα πχ διαφορετικής διαδικασίας

δειγματοληψίας). Τα προβλήματα αυτά μπορούν να αντιμετωπιστούν σε κάποιο βαθμό τεχνικά με μια πολυμεταβλητή ανάλυση όπου τα λεπτομερή στοιχεία αντιπαραβάλλονται ταυτοχρόνως με όλες τις πιθανές πηγές διαφοροποίησης. Αυτό γίνεται μέσω παλινδρομήσεων probit οι οποίες προσπαθούν να ερμηνεύσουν την πιθανότητα κάποια/ος να συμφωνεί με συγκεκριμένες απόψεις ως συνάρτηση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών της/του, ελέγχοντας για την επίπτωση όλων των υπόλοιπων μεταβλητών. Τα λεπτομερή αποτελέσματα της στατιστικής επεξεργασίας, μαζί με τις στατιστικές ιδιότητες όλων των μεταβλητών, στο [Παράρτημα Β](#).

Πίνακας 3: Συντηρητικές τάσεις στην εργασία και στους ρόλους: Υπολογισμένες πιθανότητες probit άτομα με συγκεκριμένα επιλεγμένα χαρακτηριστικά να συμφωνούν με την ερώτηση, 1999, 2008, 2017

«Όταν οι δουλειές είναι λίγες, οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα στις προσλήψεις»				«Το να είναι μια γυναίκα νοικοκυρά είναι εξίσου ικανοποιητικό με το να εργάζεται»			
	Γυναίκες				Γυναίκες		
	1999	2008	2017		1999	2008	2017
‘Οι συντηρητικές’ : Μέχρι και Δευτεροβάθμια, Νοικοκυρά εκτός Αττικής							
Γέννηση Προ 1955	30.6	42.6	40.7		65.3	56.3	68.4
Γέννηση 1955-1969	23.3	35.5	36.5		58.0	42.3	65.7
Γέννηση Μετά 1970	11.6	31.0	23.6		50.8	43.1	65.3
‘Οι φεμινίστριες’: Ανώτατη, Εργαζόμενη στην Αττική							
Γέννηση Προ 1955	11.5	16.7	14.7		31.2	48.2	58.9
Γέννηση 1955-1969	7.8	12.5	12.3		24.8	34.5	55.9
Γέννηση Μετά 1970	3.0	10.1	6.3		19.4	35.2	55.5
‘Οι ενδιάμεσες’: Νοικοκυρά, Ανώτατη, εκτός Αττικής							
Γέννηση Προ 1955	15.2	29.2	18.6		33.5	54.1	45.9
Γέννηση 1955-1969	10.6	23.2	15.8		26.9	40.0	42.9
Γέννηση Μετά 1970	4.3	19.7	8.4		21.2	40.0	42.5

Σημείωση: Probit ανά έτος – μεταβλητές Εκπαίδευση, Εργασία, φύλο, ηλικία, τόπος κατοικίας.

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων European Values Survey, διάφορα έτη.

Η ανάλυση αυτή εξετάζει τις δύο διαφορετικές εκφάνσεις της στροφής προς τον κοινωνικό συντηρητισμό: συντηρητικές στάσεις για τους ρόλους (που συνοψίζονται στην υποτιθέμενη ικανοποίηση της νοικοκυράς σε σύγκριση με την εργαζόμενη), και συντηρητική άποψη για τη σημασία της εργασίας και της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών (όπως συνοψίζεται στην προτεραιότητα πρόσληψης ανδρών όταν οι δουλειές είναι λίγες). Ο [Πίνακας 3](#) δείχνει την υπολογισμένη πιθανότητα probit να συμφωνεί κάποια γυναίκα συγκεκριμένων χαρακτηριστικών με τις δύο ερωτήσεις. Εστιάζει στις επιπτώσεις της γενιάς, της εκπαίδευσης και της απασχόλησης. Η άσκηση αυτή επιβεβαιώνει τη σημασία της ανώτατης εκπαίδευσης, της διαμονής στην Αττική και την εμπειρία εργασίας που ωθούν προς προοδευτικότερη κατεύθυνση (αξίες φιλικότερες προς την ισότητα). Παρ’ όλα αυτά, οι παράγοντες της γενιάς και της ηλικίας είναι οι σημαντικότερες αιτίες διαφοροποιήσεων στις απόψεις. Στον [Πίνακα 3](#) φαίνεται η πιθανότητα γυναίκες με τα ίδια χαρακτηριστικά να συμφωνούν με τη συντηρητική άποψη (ότι όταν οι δουλειές είναι λίγες, προτεραιότητα στις προσλήψεις πρέπει να έχουν οι άνδρες). Η ίδια άσκηση γίνεται για τρεις διαφορετικές ομάδες γυναικών:

Α. τις πιο συντηρητικές που εκφράζουν τη μέγιστη συμφωνία. Αυτές έχουν ολοκληρώσει μέχρι δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είναι νοικοκυρές και ζουν εκτός Αττικής.

Β. τις πιο προοδευτικές (τις φεμινίστριες, ας πούμε) που εκδηλώνουν τη μέγιστη διαφωνία με την προτεραιότητα των ανδρών στις προσλήψεις. Αυτές είναι απόφοιτες Ανώτατης Εκπαίδευσης, είναι εργαζόμενες και ζουν στην Αττική.

Γ. εντοπίζεται και μια ενδιάμεση ομάδα με χαρακτηριστικά Ανώτατης Εκπαίδευσης, νοικοκυράς και διαμονή εκτός Αττικής.

Αυτό που προκύπτει είναι ότι, αν και οι διαφορές αντιλήψεων είναι πολύ σημαντικές ανάμεσα στις τρεις κατηγορίες, οι μεταβολές της κάθε ομάδας στο χρόνο είναι περίπου ταυτόσημες: η κίνηση είναι προς συντηρητική κατεύθυνση και αποστασιοποίηση από τις αρχές της ισότητας. Ενδιαφέρουσα ξεχωριστή περίπτωση είναι η επίδραση του τόπου κατοικίας, κυρίως ως προς την πρόσληψη των ρόλων φύλου. Ενώ η διαμονή στην Αττική είχε μια ισχυρή επίπτωση ανάσχεσης του συντηρητισμού το 2008, αυτή η επίπτωση ανατρέπεται το 2017. Το αποτέλεσμα είναι ότι για το 2017, η διαμονή στην Αττική αυξάνει την πιθανότητα συντηρητικών απόψεων/αξιών, σχεδόν αντισταθμίζοντας την προοδευτική έλξη της Ανώτατης Εκπαίδευσης.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και στην πρώτη ερώτηση εμφανίζεται η μεγαλύτερη απόσταση (διασπορά) ανάμεσα σε εκείνες που συμφωνούν και εκείνες που διαφωνούν, είναι οι απαντήσεις στη δεύτερη ερώτηση που κάνουν εμφανέστερη τη συντηρητική στροφή. Η διασπορά (δηλαδή η μέγιστη απόσταση ανάμεσα σε φεμινίστριες και συντηρητικές) είναι 10 φορές, ενώ η διασπορά στην ερώτηση του ρόλου (δεύτερη ερώτηση) είναι μόλις 3 φορές. Οι αποστάσεις αυτές μειώνονται σε μεταγενέστερα κύματα, ενώ η ταυτότητα των περισσότερο προοδευτικών γυναικών μετακομίζει από την Αθήνα στην υπόλοιπη Ελλάδα -πιθανώς εξ αιτίας της σφοδρότητας της οικονομικής κρίσης στην Αττική. Σε κάθε περίπτωση, η τάση είναι πολύ εύγλωττη: η κοινωνία δείχνει να κινείται περισσότερο συμπαγώς προς την κατεύθυνση της υποβάθμισης της αξίας της εργασίας και της οικονομικής ανεξαρτησίας των γυναικών. Η πρόοδος που σημειώθηκε με την επέκταση της Ανώτατης Εκπαίδευσης δεν στάθηκε ικανή να ανακόψει τη γενικότερη αναδίπλωση προς παραδοσιακές αντιλήψεις και αξίες.²¹

Συμπέρασμα

Η Ελλάδα παρακολουθεί από «απόσταση ασφαλείας» τις τάσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως προς την ισότητα των φύλων. Η απόσταση ξεκίνησε αρκετά σημαντική στην αρχή της δεκαετίας του 1980, ενώ στη συνέχεια σημειώθηκαν βήματα που σταδιακά κλείνουν τα χάσματα φύλου και δημιουργούν την εντύπωση επιτυχίας. Σε αυτό συνέβαλε και ο ακτιβισμός των πολιτικών για την ενίσχυση της ισότητας: η ομοβροντία σημαντικών νομοθετημάτων κυρίως από το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980, αλλά και το γεγονός ότι υπήρχε διακομματική συναντίληψη υπέρ των πολιτικών ισότητας. Επιπλέον υπήρξε και γενναιόδωρη χρηματοδότηση από Ευρωπαϊκούς πόρους. Παρά ταύτα, το χάσμα ισότητας φύλων ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Ευρώπη διευρύνεται αντί να γεφυρώνεται – η χώρα κατεβαίνει σκαλοπάτια στην Ευρωπαϊκή κατάταξη: αν και οι επιδόσεις των γυναικών στην οικονομία βελτιώνονται, σε άλλες χώρες αυτό γίνεται με μεγαλύτερη ταχύτητα.

Η εικόνα της συνολικής και διαχρονικής επίδοσης της Ελλάδας στην ισότητα των φύλων περιέχει δύο ηχηρά παράδοξα:

²¹ Υπάρχει μια μεγάλη συζήτηση στην Πολιτική Επιστήμη για το αν η μεγαλύτερη ισότητα φύλων οδηγεί σε σύγκλιση αξιών ή απόκλιση προτιμήσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Βλέπε: F. Fors Connolly, M. Goossen & M. Hjerm. Does gender equality cause gender differences in values? Reassessing the gender-equality-personality paradox. *Sex Roles* 83 (2020) 101-113.

Το είδος των στοιχείων που χρησιμοποιήσα εδώ δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς τη διχογνωμία αυτή.

Πρώτον, επικρατεί μεγάλη πλάνη στην κοινωνία ως προς το πόσο έχουμε προχωρήσει στη διαδρομή προς την ισότητα. Νομίζουμε ότι έχουμε ξεπεράσει τη Δανία του Βορρά σε ισότητα φύλων, ενώ κατηγορίζουμε στην τελευταία θέση των μελών της ΕΕ27.

Δεύτερον, οι οικονομικές συμπεριφορές, από τη μια πλευρά, και οι αντιλήψεις/αξίες από την άλλη δείχνουν να κινούνται σε αντίθετες κατευθύνσεις. Καθώς αυξάνει η οικονομική ανεξαρτησία και η απασχόληση των γυναικών (ακόμα και στη διάρκεια της κρίσης), οι αντιλήψεις περί ρόλων κινούνται έντονα προς παραδοσιακή-συντηρητική κατεύθυνση.

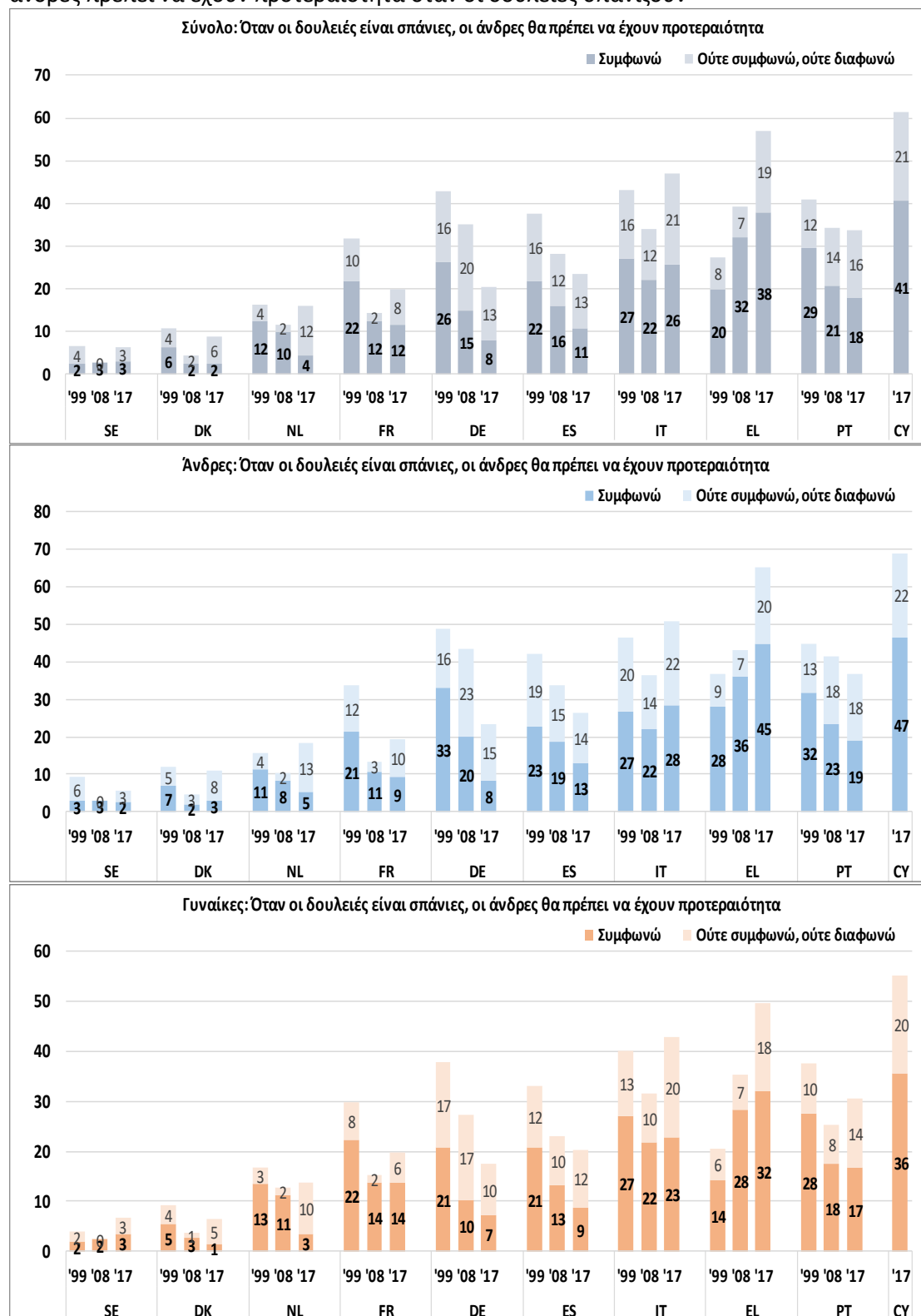
Η εξέλιξη στις αντιλήψεις συνιστά μια ιδιαιτερότητα. Η βιβλιογραφία δείχνει ότι από τη στιγμή που οι γυναίκες μπαίνουν μαζικά στην απασχόληση, σταδιακά η δουλειά τους μετατρέπεται από «συμπληρωματική ενίσχυση του νοικοκυριού» (κάτι σαν αναγκαίο κακό) σε καριέρα, δηλαδή σε στοιχείο της ταυτότητάς τους.²² Στην Ελλάδα φάνηκε ότι υπήρχε μια τέτοια «κίνηση προς την πεποίθηση ισότητας» κοντά στο 2.000, αλλά στη συνέχεια αδυνάτισε αντί να ενισχυθεί, όπως θα περίμενε κάποιος. Οι αντιλήψεις έχουν σημασία τόσο για τις ίδιες τις γυναίκες, όσο και για την κοινωνία και την οικονομία. Αποτελούν το υπόβαθρο πάνω στο οποίο οι άνθρωποι παίρνουν τις αποφάσεις για τη ζωή τους και όσο μικρότερη ανεξαρτησία έχουν οι γυναίκες, τόσο λιγότερη ελευθερία επιλογών, τόσο χαμηλότερες επιδόσεις στην οικονομία και περισσότερο «κλειστές» αντιλήψεις για τη ζωή.

Πώς εξηγούνται αυτά τα παράδοξα; Υποστήριξα την άποψη ότι γενικές ρυθμίσεις περί ισότητας επιχείρησαν να διευθετήσουν ισορροπίες ρόλων φύλων σε ένα πλαίσιο εξαιρετικά ισχυρής οικογένειας. Η οικογένεια έχει μεγάλη οικονομική σημασία (οικογενειακές επιχειρήσεις), μεγάλη κοινωνική σημασία (αναλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας που χρειάζονται όσοι είναι πολύ μικροί, ή πολύ εύθραυστοι στην οικογένεια) και τεράστια ιδεολογική δύναμη, ικανή να μεταγράψει το νόημα της ισότητας από απελευθέρωση σε προστασία. Στην Ελλάδα, το νόημα της ισότητας δεν είναι ιδιαίτερα απελευθερωτικό. Αυτό συμβαίνει επειδή πέφτει επάνω του η βαριά σκιά της οικογένειας. Στη σκιά της οικογένειας ενισχύεται η διάσταση της «προστασίας» των γυναικών, και η χειραφέτηση γίνεται ένα πουκάμισο αδειανό. Στη Δανία του Νότου η ισότητα έχει επιτευχθεί περισσότερο από οπουδήποτε αλλού. Μόνο που σημαίνει κάτι άλλο...

²² C. Goldin, *Career and Family: women's century-long journey toward equity*, Πρίνστον 2021.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Διάγραμμα Α1: Διεθνείς συγκρίσεις ως προς το ποσοστό των ατόμων που συμφωνεί ότι οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα όταν οι δουλειές σπανίζουν

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Πίνακας Β1: Εκτιμημένες οριακές επιδράσεις με βάση το υπόδειγμα Probit για την πιθανότητα να συμφωνεί ένα άτομο με τη διατύπωση ότι οι άνδρες πρέπει να έχουν προτεραιότητα όταν οι δουλειές σπανίζουν

<i>Ελλάδα</i>	1999	2008	2017
Γενεά: < 1955	<i>f</i>	<i>f</i>	<i>f</i>
Γενεά: 1955-1970	-0.054	-0.064	-0.042
Γενεά: >1970	-0.171 ***	-0.107 **	-0.186 **
Εκπαίδευση: Τριτοβάθμια	-0.133 ***	-0.119 ***	-0.230 ***
Οικονομικά ενεργός/η	0.016	-0.037	0.045
Αττική	-0.065 ***	-0.109 ***	-0.105 ***
Παντρεμένος/η	-0.044	0.065	0.027
Συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες	-0.020	-0.107 *	-0.031
Αξιολόγηση της σημασίας της οικογένειας:			
Πολύ σημαντική	-0.048 *	-0.067 **	-0.034
Αίσθημα δυνατότητας ελέγχου των πραγμάτων: Πολύ μεγάλη	0.013	-0.027	-0.060 **
Δεν υποστηρίζει κάποιο κόμμα	-0.035	-0.018	-0.066 **
Υποστηρίζει κόμμα διαμαρτυρίας	-0.038	-0.087 **	-0.126 **
Υποστηρίζει κόμμα εξουσίας	<i>f</i>	<i>f</i>	<i>f</i>
Φύλο: Γυναίκες	-0.077 ***	-0.015	-0.057 ***
Μεταβλητές αλληλεπίδρασης			
Γυναίκα * Γενεά: <1955	<i>f</i>	<i>F</i>	<i>f</i>
Γυναίκα * Γενεά: 1955-1970	0.028	-0.119 **	0.010
Γυναίκα * Γενεά: >1970	0.075	-0.119 **	0.082
Γυναίκα * Μη οικονομικά ενεργός/η	0.139 **	0.038	0.202 ***
<i>Αριθμός παρατηρήσεων</i>	<i>1122</i>	<i>1497</i>	<i>1200</i>
<i>Pseudo R²</i>	<i>0.119</i>	<i>0.086</i>	<i>0.102</i>

Πηγή: EVS, 1999, 2008, 2017.

Σημείωση: ***, ** και * δηλώνουν επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.10, 0.05 & 0.01 αντίστοιχα, ενώ το *f* δηλώνει ομάδα αναφοράς.

Πίνακας Β2: Εκτιμημένες οριακές επιδράσεις με βάση το υπόδειγμα Probit για την πιθανότητα να συμφωνεί ένα άτομο με τη διατύπωση ότι το να είναι κανείς νοικοκυρά είναι εξίσου ικανοποιητικό με το να έχει αμειβόμενη εργασία

<i>Ελλάδα</i>	1999	2008	2017
Γενεά: < 1955	<i>f</i>	<i>f</i>	<i>f</i>
Γενεά: 1955-1970	-0.074	-0.143 ***	-0.029
Γενεά: >1970	-0.146 **	-0.135 ***	-0.032
Εκπαίδευση: Τριτοβάθμια	-0.197 ***	-0.041	-0.152 ***
Οικονομικά ενεργός/η	-0.125	0.017	-0.071
Αττική	-0.026	-0.059 **	0.121 ***
Παντρεμένος/η	0.044	0.035	0.067 **
Συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες	-0.029	-0.009	-0.039
Αξιολόγηση της σημασίας της οικογένειας:			
Πολύ σημαντική	0.015	-0.023	-0.045
Αίσθημα δυνατότητας ελέγχου των πραγμάτων: Πολύ μεγάλη	0.057	-0.032	0.048
Δεν υποστηρίζει κάποιο κόμμα	-0.032	-0.020	0.025
Υποστηρίζει κόμμα διαμαρτυρίας	0.012	-0.128 ***	0.072
Υποστηρίζει κόμμα εξουσίας			
Φύλο: Γυναίκες	-0.228 **	-0.101 ***	-0.027
Μεταβλητές αλληλεπίδρασης			
Γυναίκα * Γενεά: <1955			
Γυναίκα * Γενεά: 1955-1970	-0.102	0.115	-0.042
Γυναίκα * Γενεά: >1970	-0.060	0.032	-0.020
Γυναίκα * Μη οικονομικά ενεργός/η	-0.083	0.108 *	-0.004
<i>Αριθμός παρατηρήσεων</i>	<i>1057</i>	<i>1445</i>	<i>1176</i>
<i>Pseudo R²</i>	<i>0.107</i>	<i>0.035</i>	<i>0.037</i>

Πηγή: EVS, 1999, 2008, 2017.

Σημείωση: ***, ** και * δηλώνουν επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.10, 0.05 & 0.01 αντίστοιχα, ενώ το *f* δηλώνει ομάδα αναφοράς.